

TADEUSZ DZWONKOWSKI

Źródła do dziejów Kościoła Gorzowskiego przechowywane w archiwach państwowych

W latach 1945-1972 Kościół Gorzowski obejmował 44 229 km kwadratowych. W 1950 r. liczył około 1,5 miliona wiernych. Do 1950 r. tak rozległy obszar był zarządzany przez wojewodę poznańskiego i szczecińskiego oraz częściowo gdańskiego. W 1950 r. utworzono dwa nowe województwa: koszalińskie i zielonogórskie. Taki stan trwał aż do 1975 r. Jednak w 1972 r. zmienił się zasięg terytorialny Kościoła Gorzowskiego. 28 czerwca 1972 r. powstała Diecezja Gorzowska oraz Diecezja Szczecińsko-Kamieńska i Koszalińsko-Kołobrzeska. We wspomnianym 1975 r. powstały na terenie Diecezji Gorzowskiej nowe województwa, gorzowskie i zielonogórskie a na terenie Koszalińsko-Kołobrzeskiej województwo pilskie i województwo śląskie.

Znajomość przynależności terytorialnej poszczególnych dekanatów i parafii Kościoła Gorzowskiego do państwowych struktur administracyjnych jest bardzo istotna. To ona określa rozmieszczenie i stan źródeł przechowywanych w archiwach państwowych. Należy podkreślić, że aktualna sieć wspomnianych archiwów na tym terenie opiera się na podziale administracyjnym państwa z 1975 r. Do nich należą Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Państwowe w Koszalinie i Archiwum Państwowe w Zielonej Górze. Należy również zaznaczyć, że materiały z okresu 1945-1950 odnoszące się do powiatów „Lubuskich” oraz obejmujące lata 1975-1990 – dla byłego województwa pilskiego, w odniesieniu do dekanatu w Pile, Wałczu i Złotowie znajdują się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, natomiast akta dotyczące okolic Lęborka przechowywane są w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

Akta zgromadzone w archiwach państwowych były wytworzone przede wszystkim przez państwowe jednostki organizacyjne.¹ O zawartości

¹ Zob. R. Borucki, *Ks. Prymas Stefan Wyszyński na Pomorzu Środkowym w świetle akt przechowywanych w Archiwum Państwowym w Koszalinie*, w: Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia. Red naukowa T. Dzwonkowski i Cz. Osękowski, Warszawa – Poznań – Zielona Góra 2001, s.176-

materiału archiwalnego decydował przede wszystkim zakres kompetencyjny tych jednostek. Należy podkreślić, że niemalże wszystkie agendy państwa, w tym zwłaszcza administracja państwowa i partyjna oraz służby bezpieczeństwa szczególnie intensywnie zajmowały się sprawami Kościoła. To wyjątkowe zainteresowanie władzy państwowej Kościołem wpływało z faktu, że w państwie totalitarnym był on traktowany przez aparat partyjno – państwowy jako poważne zagrożenie dla jego istnienia w dłuższej perspektywie. Uważano go również za najważniejszego przeciwnika o charakterze ideologicznym. Dlatego też w aktach zdecydowanie przeważają sprawy związane z przeciwdziałaniem wpływom Kościoła. Trwało ono niemalże przez całe pięćdziesięciolecie, zmieniała się tylko jego intensywność, rodzaj i metody.

W latach 1945-1948 polityka realizowana przez władze państwowe różnego szczebla nie była scentralizowana. Na poziomie lokalnym przeważały działania o charakterze doraźnym, oscylujące od wzajemnego wspierania się aż do wrogich wystąpień. Sytuacja zmieniła się zasadniczo od III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Wezwało ono do „wzmoczenia czujności rewolucyjnej” wobec Kościoła, co w efekcie zmierzało do pełnej centralizacji i intensyfikacji działań. Na szczeblu centralnym bieżącą politykę wobec Kościoła kreowano w Sekretariacie KC. Początkowo jej ton nadawał Jakub Berman.² To jego opinia zadecydowała m.in. o usunięciu administratorów apostołskich na Ziemiach Zachodnich. W następnych latach politykę wobec wyznań kreował doświadczony w wielkich akcjach politycznych w 1946 i 1947 r. Franciszek Mazur.³ W pierwszym kwartale 1950 r. został on pracownikiem Sekretariatu KC i aż do października 1956 r. posiadał decydujący głos w sprawach wyznań. Dane, które były niezbędne do podjęcia odpowiednich decyzji przez ówczesnych sterników nawy politycznej przygotowywał dla Sekretariatu Wydział Administracyjny KC i istniejący do 1954 r. Wydział Organizacji Masowych KC oraz odpowiednie Departamenty Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego.

195, J. Macholak, *Prymas Stefan Wyszyński w świetle akt przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, w: Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych..., s. 212-224, M. Szylko, *Ks. Prymas Stefan Wyszyński na Ziemi Lubuskiej w świetle akt przechowywanych w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze*, w: Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych..., s. 231-239.

² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), sygn.237/V/167.

³ AAN, KC PZPR, sygn. 237/V/161.

Sytuacja uległa zmianie po przełomie, jaki nastąpił w 1956 r. Od lutego 1957 r. odpowiedzialność za politykę wobec wyznań przejął Zenon Kliszko. Mimo iż w na początku lat sześćdziesiątych wzrastała rola Władysława Gomułki, to na posiedzeniach Sekretariatu KC aż do grudnia 1970 r. Zenon Kliszko w decydował o większości posunięć ówczesnych władz. Organem doradczym i jednocześnie kontrolującym bieżącą politykę oraz podejmującym działania doraźne był Zespół ds. Kleru. Szczególnie aktywnie działał on w latach 1959-1962 Zespół ds. Kleru usytuowano przy Wydziale Administracyjnym KC PZPR. Posiedzeniom zespołu z reguły przewodził Kierownik tego Wydziału. Często rozszerzano skład Zespołu i nazywano go Komisją. Zmieniała się wówczas jego ranga, ale pozostał charakter ciała opiniotwórczego i doradczego.

W lutym 1963 r. powołano przy KC PZPR Komisję do Spraw Kleru i Związków Wyznaniowych. Komisja sprawowała nadzór polityczny i merytoryczny nad Urzędem do Spraw Wyznań. Przewodniczącym Komisji był z urzędu Kierownik Wydziału Administracyjnego KC PZPR a jej stały skład stanowili: dyrektor Urzędu ds. Wyznań wraz z zastępcą, dyrektorzy Departamentu Społeczno-Administracyjnego i Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, dyrektor departamentu Prasy i Informacji oraz dyrektor Departamentu Konsularnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych a także dyrektor Departamentu Nadzoru Ogólnego Prokuratury Generalnej. Zależnie od problematyki poruszanej podczas obrad Komisji do udziału w jej posiedzeniach zapraszano dyrektorów Departamentów urzędów centralnych lub ich odpowiedników.

Podobne struktury funkcjonowały na poziomie Komitetów Wojewódzkich PZPR. W pierwszych latach istnienia PZPR lokalną politykę wobec Kościoła prowadził osobiście I sekretarz KW. Opierał się on przede wszystkim o dane uzyskane z Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego. Od 1958 r. o polityce lokalnej decydowała Trójka Wojewódzka ds. Kleru, składająca się najczęściej z I Sekretarza KW PZPR, Sekretarza KW do Spraw Propagandy i Zastępcy Komendanta Wojewódzkiego MO ds. Bezpieczeństwa. Również od 1958 r. ponownego znaczenia nabrały Wydziały Administracyjne KW, które gromadziły opracowania i materiały niezbędne do podejmowania decyzji, a ich kierownicy często decydowali o sprawach bieżących.

Na poziome podstawowym politykę partii realizowały komitety powiatowe i komitety miejskie. Jednakże w zespołach wytworzonych przez instancje podstawowe akta spraw związanych z Kościołem spotykamy raczej rzadko. Przeważają sprawy jednostkowe. Dotyczą one przede wszystkim działań mających wymiar akcji ogólnospołecznych o charakterze wojewódzkim lub ogólnopolskim, m.in. akcji propagandowej po usunięciu administratorów apostołskich, rugowania

religii ze szkół, organizacji prelekcji, wykładów i spotkań, upowszechniania linii politycznej partii, np. przeciwdziałaniu obchodom 1000-lecia chrztu Polski. Sporadycznie tylko można znaleźć materiały odnoszące się do oceny postaw poszczególnych księży lub wydarzeń o charakterze personalnym. Należy jednak podkreślić, że od 1958 r. w kompetencjach I sekretarza Komitetu Powiatowego bądź Komitetu Miejskiego była wyjściowa ocena działań księży wikariuszy na podległym im terenie. Brak stosownej dokumentacji jest też rezultatem przyjętej pragmatyki. Większość spraw związanych z Kościołem na poziomie powiatowym była w PZPR załatwiana bez sporządzania dokumentacji.

Jak już wspomniano, w województwie politykę władz kreował Komitet Wojewódzki PZPR na czele z I sekretarzem tego Komitetu a później Trójka ds. Kleru. Raczej rzadko sporządzano protokoły lub sprawozdania z posiedzeń rzeczonych Trójek. Ich ustalenia przedstawiano na posiedzeniach Egzekutyw KW w postaci referatu wprowadzającego lub też w wypowiedziach uczestników. Natomiast we wszystkich archiwach zachowały się niemalże w komplecie protokoły z Egzekutyw KW. Tam też możemy znaleźć obraz działań wspomnianych Trójek. Jest on szczególnie widoczny wówczas, gdy ustalenia Trójki spotykały się z brakiem akceptacji części członków Egzekutywy. Od 1966 r. ramach KW PZPR funkcjonowały Zespoły ds. Kleru. Materiały na posiedzenia Trójek oraz Zespołów były przygotowywane przez Wydziały Administracyjne KW PZPR. Tam też opracowywano informacje przekazane przez komitety powiatowe, służbę bezpieczeństwa i administrację państwową każdego szczebla. Dlatego też w tych wydziałach znajdują się różnego rodzaju sprawozdania, m.in. z konferencji rejonowych księży. Ich ilość zdecydowanie wzrastała od początku lat sześćdziesiątych, gdy do zbierania danych zaczęto używać urządzeń podsłuchowych. Istotne są również sprawozdania z uroczystości religijnych, zwłaszcza tych, które zgromadziły większą liczbę wiernych (np. mszy św., które były celebrowane przez abpa Walentego Dymka, ks. Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego). W materiałach zgromadzonych przez Wydziały Administracyjne z dużą częstotliwością występują meldunki z wizytacji biskupich i meldunki o peregrynacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w latach 1961-1963, meldunki o uroczystościach obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski z lat 1966-1967. Istotny materiał to opisy stanu bazy materialnej Kościoła, w tym zaległości podatkowe parafii, najczęściej zestawione w tabelach według powiatów, meldunki o tzw. nielegalnych budowach, zbieranych datkach i prowadzonych akcjach charytatywnych. Kolejna grupa akt odnosi się do spraw personalnych rozpatrywanych z punktu widzenia interesów władz partyjnych. Znajdziemy tutaj krótkie charakterystyki nie tylko niektórych przedstawicieli duchowieństwa ale również przedstawicieli

władz niższego szczebla, w tym całej rzeszy dyrektorów, kierowników i prezesów, których oskarżano „o klerykalizm” i nierzadko wykluczano z PZPR. Zgromadzono także meldunki o zebraniach komitetów rodzicielskich w szkołach, zachowaniu się młodzieży na koloniach, meldunki o „nielegalnych” pielgrzymkach oraz równie „nielegalnym” rozprowadzaniu książek i innych materiałów zawierających treści religijne. Zgromadzono także dość dużą grupę akt odnoszących się do Seminariów duchownych, działalności charytatywnej Kościoła oraz nauczania niektórych biskupów, zwłaszcza bpa Wilhelma Pluty. Ponadto w Wydziałach Administracyjnych KW można znaleźć opracowania i materiały o charakterze instruktażowym. Odnoszą się one najczęściej do stanu prawnego Kościoła w Polsce, sposobów popularyzacji akcji podejmowanych przez władze partii i wycinki prasowe. Oddzielną grupą są akta dotyczące aktywizacji tzw. księży patriotów, działaczy PAX oraz konferencji i zjazdów księży organizowane przez władze państwowe.

Jednocześnie w Wydziale Administracyjnym KW konstruowano plany i programy, które miały być realizowane nie tylko przez poszczególne instancje partyjne ale również przez administrację państwową, stowarzyszenia i organizacje; m.in. Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej, Związek Nauczycielstwa Polskiego, a nawet komitety rodzicielskie. Programy te są często sporządzane w postaci tabel, podane są terminy i grupy osób odpowiedzialnych za ich realizację. Znajdujemy tam również różnego rodzaju wytyczne, materiały o charakterze propagandowym przygotowane przez Wydział do rozpowszechniania wewnętrznego, nawet pojedyncze egzemplarze gazetek, których zadaniem było „rozwarstwienie kleru”

Bardziej syntetyczny materiał gromadzono w oddzielnie prowadzonej Kancelarii I Sekretarza KW PZPR. Obok wytycznych władz centralnych PZPR, zwłaszcza kolejnych uchwał Biura Politycznego w sprawach wyznaniowych, gromadzono analizy o działaniach władz kościelnych sporządzane nierzadko na przestrzeni kilku lat, protokoły ze spotkań przewodniczących Prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych z przedstawicielami Kurii Biskupiej, w tym także biskupami ordynariuszami, materiały charakteryzujące rządców administracji i Diecezji, członków instytucji centralnych Kościoła gorzowskiego.

Znacznie mniej materiałów odnoszących się do polityki wobec Kościoła znajdziemy w Wydziałach Propagandy KW PZPR. Zgodnie z kompetencjami tego Wydziału zgromadził on materiały o charakterze propagandowym, przygotowywane przede wszystkim dla lektorów i działaczy niższego szczebla.

Należy podkreślić, że w Archiwach Państwowych w Zielonej Górze, Szczecinie, Koszalinie i w Poznaniu akta partyjne stanowią znaczny

odsetek ich zasobu. Są to akta poszczególnych komitetów powiatowych z lat 1948-1975, akta Komitetów Wojewódzkich PZPR w Zielonej Górze, Szczecinie i w Koszalinie z lat 1948-1990, akta komitetów Wojewódzkich w Pile i w Słupsku z lat 1975-1990, akta Komitetów Rejonowych oraz akta Komitetów miejskich i gminnych. Stan zachowania tych materiałów jest zróżnicowany. Najwięcej akt wytworzono w okresach szczególnie aktywnej polityki władz wobec Kościoła czyli w latach 1948-1953 oraz w latach 1958-1966. W kolejnym okresie, aż do 1980 r. prowadzono zdecydowanie mniej spraw odnoszących się do Kościoła. Akta sporadycznie wytwarzane po 1980 r. zostały zniszczone i w praktyce nie występują w większości zespołów partyjnych.

Przytoczone wyżej rodzaje materiału archiwalnego często znajdują swe uzupełnienie w aktach Komitetu Centralnego PZPR, przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Praktyką terenowych władz partyjnych było bowiem wysyłanie sprawozdań, meldunków i informacji do instancji wyższych. Bowiem nie tylko realizowano aktualne zadania wytyczone przez gremia kierownicze partii, ale również wśród decydentów szukano akceptacji dla działań szczegółowych. Dlatego też analogiczne materiały znajdują się najczęściej w Kancelarii I Sekretarza KC, w Sekretariacie KC oraz Wydziale Administracyjnym KC. Nierzadko można spotkać tam niezwykle cenne załączniki do protokołów z posiedzeń egzektyw poszczególnych KW, które wcześniej z różnych powodów usunięto. Warto nadmienić, że w poszukiwaniu materiałów szczególnie wartościowe dane można znaleźć w części stanowiącej akta Komisji do Spraw Kleru i Związków Wyznaniowych. Są tam materiały odnoszące się nie tylko do aktualnej linii politycznej PZPR wobec Kościoła katolickiego ale również liczne opinie o charakterze personalnym.

Konkludując, należy podkreślić, że mimo faktu iż tylko niektóre zespoły akt partyjnych są całkowicie opracowane, to są one ogólnodostępne. Niewielkie ich części, którym wytwórcy nadali klauzulę ograniczonego dostępu, są w praktyce jawne od 2002 r.

Obok akt wytworzonych przez instancje i organy PZPR istotne znacznie dla badań nad dziejami Kościoła Gorzowskiego posiadają akta zgromadzone w wyniku działalności administracji państwowej różnego szczebla, która również realizowała zadania stawiane przez aparat PZPR. Już w 1949 r. rozpoczęto proces centralizacji administracji zajmującej się sprawami wyznań w terenie. Wiodące uprawnienia otrzymały wówczas Wydziały Społeczno-Polityczne Urzędów Wojewódzkich oraz w referaty

społeczno-polityczne funkcjonujące w starostwach. Ich kontroli w sprawach wyznaniowych nie podlegały tylko struktury terenowe Ministerstwa Sprawiedliwości i Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego.⁴

Kolejna fala zmian rozpoczęła się od utworzenia nowego urzędu centralnego. Był nim funkcjonujący od 19 kwietnia 1950 r. Urząd do Spraw Wyznań⁵. Sprawami Kościoła katolickiego zajmował się przede wszystkim Wydział II. Nadzór nad stowarzyszeniami o charakterze wyznaniowym prowadziły oddzielne, samodzielne referaty. Większość przekształceń organizacyjnych i kompetencyjnych, które dokonano w Urzędzie u progu lat sześćdziesiątych jak np. zmiany w zakresie działania funduszu kościelnego, nie miały istotnego znaczenia dla polityki władz w bezpośrednim odniesieniu do Kościoła Gorzowskiego.

Na Ziemiach Zachodnich i Północnych tworzenie nowych struktur organów państwowej administracji wyznaniowej rozpoczęło się dopiero na jesieni 1950 r. czyli po likwidacji starych Urzędów Wojewódzkich i powołaniu nowych, które otrzymały nazwę „Prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych”. Najpierw na szczeblu wojewódzkim utworzono referaty ds. wyznań, które w 1955 r. zamieniono w Wydziały ds. Wyznań. Dopiero w następnym etapie tworzone ich odpowiedniki w ramach niższego szczebla administracji, Prezydiów Powiatowych Rad Narodowych.⁶ Organizacja referatów przebiegała opieszale. Część z nich nie była gotowa do działań jeszcze w połowie 1951 r. Tak było przede wszystkim w PWRN Zielonej Górze i w Koszalinie. Mimo utworzenia nowych struktur powiatowych, duża część etatów pozostawała nieobsadzona przez kilkanaście następnych miesięcy. W Zielonogórskim i Koszalińskim nawet w końcu 1953 r. można było spotkać wolne stanowiska. Podstawowa kadra administracji wyznaniowej składała się najczęściej z byłych pracowników Urzędu Bezpieczeństwa, którzy z różnych względów nie mogli dalej pełnić służby.⁷ Dopiero w latach 1954-1955 uzyskano pełną obsadę i przy pomocy szeregu kursów i szkoleń podwyższono kwalifikacje urzędników.

Budowany z wysiłkiem aparat wyznaniowy uległ znacznej redukcji w 1957 r. Wówczas to na podstawie uchwały Rady Ministrów z 8 marca 1957 r. zlikwidowano referaty ds. wyznań na szczeblu powiatów. Także na szczeblu wojewódzkim, w Wydziałach do Spraw Wyznań PWRN pozostawiono najczęściej 4-5 pracowników i dopiero w 1961 r., w ramach

⁴ AAN KC PZPR, sygn. 237/V/160.

⁵ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/4.

⁶ AP Szczecin, Prezydium WRN w Szczecinie, Wydział ds. Wyznań, sygn. 3809.

⁷ AAN Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/1.

kolejnej reorganizacji administracji, przydzielono im dodatkowo 1-2 pracowników. W Prezydiach Powiatowych Rad Narodowych utworzono wówczas samodzielne stanowiska ds. poruczeń specjalnych, które zajmowały się m.in. sprawami wyznaniowymi. Taki stan organizacyjny i etatowy utrzymał się bez większych zmian aż do 1975 r. Do zakresu działania Wydziałów należały załatwianie spraw o obsadzaniu stanowisk kościelnych, „ochrona wolności i wyznania” realizowana w oparciu o stalinowski dekret z 1949 r., prowadzenie statystyki wyznaniowej. Istotnym zadaniem było również wspólnie z zreorganizowanymi w 1967 r. Urzędami Spraw Wewnętrznych nadzorowanie jak określono wówczas „organizacji społecznych o charakterze wyznaniowym”

W 1975 r. utworzono Urzędy Wojewódzkie. Podobnie jak w Prezydiach Wojewódzkich Rad Narodowych zorganizowano podobne struktury zwane również Wydziałami ds. Wyznań. Do kompetencji tego Wydziału należały sprawy dotyczące wykonywania przepisów o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, konstruowaniu planów w zakresie budownictwa sakralnego i ich realizacja, nadzór nad cmentarzami, nadzór nad jak to określono „wolności sumienia i wyznania”, nadzór nad przestrzeganiem przepisów przez struktury organizacyjne i administrację Kościoła, wspólnie z Kuratorium Oświaty i Wychowania nadzór nad szkolnictwem kościelnym oraz kontrola działalności gospodarczej „o celach religijnych” Zadania te teoretycznie realizowano w Wydziałach ds. Wyznań aż do 1990 r.

Podstawą efektywnej realizacji zadań stawianych przez centralne władze polityczne i własnych przedsięwzięć była kompletna i szczegółowa wiedza o terenie. Do 1950 r. zasadniczym źródłem tej wiedzy były informacje, meldunki i raporty pozyskiwane z Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego, w mniejszym stopniu dane gromadzone w starostwach. Wraz z organizacją „administracji wyznaniowej” w terenie, przy jej pomocy, kompletowano zbiory w postaci różnego rodzaju teczek i kartotek gromadzonych centralnie w Referacie Ewidencji i Statystyki Urzędu ds. Wyznań w Warszawie. Aktualizacja i przesyłanie danych były jednak bardzo często sporządzane opieszale lub w ogóle nie realizowane. Wśród referatów, do których słano ponaglenia, najczęściej znajdowały się referaty w zielonogórskim i koszalińskim.⁸

Dopiero w połowie 1953 r. skompletowano podstawowy materiał informacyjny w Urzędzie do Spraw Wyznań w Warszawie. Zgromadzono 229 kart parafii istniejących w województwie zielonogórskim, 92 parafii w szczecińskim i 121 parafii w koszalińskim. Było również 155 kart księży z

⁸ AAN Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/11.

koszalińskiego, 199 księży z szczecińskiego i 237 z zielonogórskiego. Ponadto prowadzono nadal przejęte z Urzędu Bezpieczeństwa 19 teczek personalnych księży z koszalińskiego, 7 ze szczecińskiego i 2 z zielonogórskiego.⁹ Z biegiem czasu dane te uzupełniano o kolejne informacje i poprawiano nieścisłości. Baza ta uległa znacznej rozbudowie u progu lat sześćdziesiątych.

W efekcie, z początkiem lat pięćdziesiątych, stworzono sieć zbierania danych, która zasadniczo nie zmieniła się przez następne trzydzieści lat. Pierwszą – pozostały komórki PUBP, które realizowały zadania bieżące stawiane przez V i XI Departament Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, a później pion służby bezpieczeństwa Milicji Obywatelskiej, drugą – administracja „wyznaniowa”. W 1954 r. okazało się, że dotychczasowa baza informacyjna nie spełnia swych zadań. Próbowano ją przebudować wreszcie zobowiązano Samodzielne Referaty ds. Wyznań PWRN do prowadzenia kartotek księży i obiektów sakralnych oraz teczek personalnych zajmujących stanowiska od dziekanów wzwyż. W powiatach natomiast prowadzono teczki każdego Duchownego i każdego obiektu.¹⁰ Po 1957 r. sieć zbierania danych uległa reorganizacji. Zrezygnowano z ewidencji na poziomie powiatów i przeniesiono ją do Wydziałów do Spraw Wyznań PWRN. Ta centralizacja miała zapewnić nie tylko lepszy dostęp do danych decydentom w województwach, ale również umożliwiała ich ciągłe uzupełnianie danych w oparciu o struktury służb bezpieczeństwa i informacje uzyskiwane od aparatu PZPR. Była też wynikiem wprowadzenia nowego dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych.

Jednakże już od chwili powstania praca administracji „wyznaniowej” szczebla terenowego opierała się na realizacji zadań nie tyle wynikających z ówczesnego systemu prawnego co realizacji wytycznych władz nadrzędnych i lokalnych władz politycznych, w tym przede wszystkim sekretarzy KW i kierowników Wydziałów Administracyjnych KW PZPR. Istotnym ich partnerem były PUBP. Zresztą współdziałanie z tym Urzędem należało do podstawowych kanonów pracy. W stosunkach z duchownymi niemalże przez cały okres funkcjonowania Ordynariatu i Administracji gorzowskiej sposób załatwiania spraw uzależniono od „oblicza politycznego” składających wnioski. Różnicowano ich na pozytywnych, biernych i wrogich, przy czym pierwszym dwóm grupom załatwiano sprawy „w zależności od sytuacji w danej chwili”. Natomiast grupie

⁹ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/11.

¹⁰ AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/11.

wrogich, sprawy przewlekano „w ten sposób, aby załatwić je negatywnie.”¹¹ Taki stosunek przedstawicieli administracji do administracji kościelnej znalazł swe odbicie również w jakości akt i kompletności akt. Niektóre z zaczętych spraw gwałtownie nie mają ciągu dalszego, inne zawierają materiał niekompletny a jeszcze inne nie są zakończone, bo wnioskodawcę powiadomiono drogą telefoniczną, nie sporządzając nawet stosownych adnotacji.

Decydenci polityczni w poszczególnych województwach, w tym I Sekretarze Komitetów Wojewódzkich PZPR, unikali raczej kontaktów z wyższą hierarchią kościelną. Tradycyjnie, za „współpracę” z rządcami i ordynariuszami diecezji był odpowiedzialny Przewodniczy PWRN. On z reguły prowadził rozmowy i podpisywał pisma skierowane do ordynariusza. Korzystał on jednak najczęściej z materiałów operacyjnych dotyczących ordynariuszy, które gromadzono w Wojewódzkich UBP a po 1958 r. w Wydziale IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Należy podkreślić, że po przełomie w 1956 r. nastąpiły jednak istotne zmiany w sposobie działania „administracji wyznaniowej”. Dużą część polityki władz partyjnych, która w okresie stalinowskim była w kompetencji służb bezpieczeństwa, po 1958 r. realizowano poprzez działania o charakterze administracyjnym, starając się o ile to było możliwe, nadać przynajmniej pozory legalności. Próby te podejmowała administracja szczebla wojewódzkiego i powiatowego.

Stanowiska ds. pouczeń specjalnych funkcjonujące w strukturze Prezydiów Powiatowych Rad Narodowych ograniczały swe działania w zasadzie do zbierania danych. Niestety materiał wytwarzany na tym poziomie zachował się w znikomym stopniu. Jedynie w protokołach z posiedzeń Prezydiów można znaleźć informacje o poczynaniach władz powiatowych. Dotyczą one przede działań o odnoszących się do nauczania religii w szkołach oraz zaległości podatkowych.

Zasadnicze dane gromadziły wspomniane Wydziały ds. Wyznań Prezydiów Wojewódzkich Rad Narodowych. Jak wspomniano, od 1957 r. prowadzono teczki poszczególnych parafii, które były przechowywane według struktury powiatów. W teczce parafii gromadzono opinie o proboszczach oraz innych księżach zamieszkałych na jej terenie. Oddzielnie prowadzono również teczki księży, do których władze miały zastrzeżenia. Należy podkreślić, że teczki te zachowały się w znikomym stopniu. Interesujące są meldunki z poszczególnych powiatów dotyczące peregrynacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w latach 1961-1963,

¹¹ AP Szczecin, Prezydium WRN w Szczecinie, Wydział ds. Wyznań, sygn.3806.

opinie o niektórych zakonach, zwłaszcza materiały dotyczące księży chrystusowców. Ponadto zwraca uwagę bogata korespondencja dotycząca remontów obiektów sakralnych i związanych z tym asygnat wydanych na zakup materiałów budowlanych, teczki dotyczące nadzoru nad Seminariami duchownymi, m.in.: Wyższym Seminarium Duchownym przechowywane w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze. Także wśród akt tego Wydziału można znaleźć protokoły z rozmów kierownika Wydziału Prezydium WRN w Zielonej Górze z przedstawicielami Kurii Biskupiej w Gorzowie. Były one prowadzone najczęściej z ks. Władysławem Sygnatowiczem. Należy podkreślić, że w Archiwum Państwowym w Szczecinie niemalże w komplecie zachowały się akta wojewódzkiej administracji wyznaniowej z lat 1946-1956, natomiast do Archiwum Państwowe w Zielonej Górze przechowuje się akta Wydziału ds. Wyznań PWRN wytworzone w swej podstawowej masie w latach sześćdziesiątych. Jednakże większość z nich jest niekompletna, przede wszystkim dlatego, że duża ich część była przechowywana w Kancelariach Tajnych Urzędów Wojewódzkich i była kilkakrotnie brakowana w po okresie większych wstrząsów społecznych, m.in. w 1972 r. i w 1982 r.

Dlatego też niezmiernie istotne jest korzystanie z bogatych materiałów zachowanych w Urzędzie ds. Wyznań przechowywanym obecnie w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Jak wspomniano, sprawami ogólnoadministracyjnymi zajmował się Wydział Ogólny, politykę władz wobec Kościoła katolickiego realizowano przede wszystkim w Wydziale II, natomiast wobec innych wyznań w Wydziale III. W Urzędzie gromadzono podstawową wiedzę o poszczególnych wyznaniach, zbieraną w postaci różnego rodzaju teczek i kartotek i opracowań. Teczki personalne zakładano dla wyższych hierarchów duchownych, biskupów, wikariuszy kapitulnych, księży pracujących na kierowniczych stanowiskach w kuriach biskupich, kanoników i dziekanów oraz księży profesorów. Teczka zawierała najczęściej: życiorys najczęściej sporządzony przez urzędników Wydziału II, rzadziej własnoręcznie wypełniony kwestionariusz osobowy oraz szereg różnorodnych notatek, meldunków przekazywanych przez służby bezpieczeństwa, referaty do spraw wyznań a nawet nierzadko poszczególnych obywateli. Ponadto Wydział ten prowadził kartotekę parafii, obiektów sakralnych, kartotekę zgromadzeń zakonnych i Seminarium duchownych oraz karty ewidencyjne duchownych w całym kraju¹² Warto nadmienić, że po kolejnej reorganizacji Urzędu ds. Wyznań w 1961 r. powołano zespoły instruktorów, którzy mieli za zadanie nie tylko utrzymywanie stałego kontaktu z podległymi sobie Wydziałami ds.

¹² AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 144/11.

Wyznań PWRN, ale prowadzili inspekcje poszczególnych powiatów. Województwo koszalińskie, szczecińskie i zielonogórskie podporządkowano zespołowi II, który objął swym nadzorem 51 powiatów, 409 parafii i 884 księży. Każdy z inspektorów miał przebywać 150 dni rocznie w tzw. terenie. Także wówczas dane zgromadzone przez wspomnianych instruktorów oraz przesyłane przez Wydziały ds. Wyznań zgromadzono w Wydziale II.

Obok akt partyjnych i administracji wyznaniowej, oddzielną grupą akt przechowywanych w Archiwach Państwowych w Szczecinie, Koszalinie i w Zielonej Górze są materiały zgromadzone w wyniku działań niektórych organizacji społecznych, przede wszystkim takich jak Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej, Front Jedności Narodu. Urzędy Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. Jest to w istocie w dużej mierze materiał merytorycznie powtarzalny, który najczęściej znajdziemy również w aktach Komitetów Wojewódzkich PZPR.

W strukturze utworzonego u progu lat pięćdziesiątych systemu administracji wyznaniowej należy podkreślić znaczenie drugiej, niecywilnej administracji, którą zorganizowano w ramach organów bezpieczeństwa publicznego. Na szczeblu wojewódzkim były to wydziały WUBP i na szczeblu powiatowym referaty PUBP. Działały one mniej jawnie i nierzadko używały metod siłowych. Spełniały również funkcję kontrwywiadu politycznego. Do 1953 r. podległy merytorycznie Departamentowi V MBP, a następnie Departamentowi XI. Po likwidacji Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, które nastąpiło 7 grudnia 1954 r. utworzono Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego. W 1957 r. Komitet ten został faktycznie rozwiązany. W następnym roku utworzono w ramach wyodrębnionego pionu bezpieczeństwa referaty do spraw wyznaniowych na szczeblu Wojewódzkich Urzędów Spraw Wewnętrznych a później Komend Wojewódzkich Milicji Obywatelskiej. Od połowy 1958 r. szybko się rozrastały i w 1962 r. zostały przemianowane na Wydziały IV W sprawach „wyznaniowych” podlegały one merytorycznie Departamentowi IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W następnych latach struktury te wykazały niezwykłą stabilność i przetrwały w swym zasadniczym kształcie aż do lat osiemdziesiątych XX w.

Materiał wytwarzany przez Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego i wspomniany Wydział IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz podległych mu sekcji a później Wydziałów na poziomie wojewódzkim i ich funkcjonariuszy znajduje się poza zasobami Archiwów Państwowych. Miał on przede wszystkim charakter operacyjny i służył do sporządzania analiz, które przedstawiano wojewódzkim władzom politycznym. Materiały ten w dużej części był brakowany po okresach większych zmian kadrowych,

podobnie jak w przypadku niektórych akt Wydziałów ds. Wyznań. Akta wytworzone przez Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego nie posiadające charakteru operacyjnego są udostępniane w Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji w Warszawie. Natomiast materiał o charakterze analitycznym i operacyjnym przejął w dużej części Instytut Pamięci Narodowej, niektóre akta nadal pozostały w b. Archiwum Urzędu Ochrony Państwa.

Należy pamiętać, że już na początku lat pięćdziesiątych stworzono nawzajem się kontrolującą, potrójną strukturę władz zajmujących się niemalże permanentnie sprawami wyznaniowymi. Pierwsza z nich oficjalna i działająca przy pomocy otwartych metod i środków – to administracja cywilna, oparta o strukturę wydziałów i referatów ds. wyznań. Druga – to służby specjalne. W zasadzie te dwa piony administracji nie tylko nawzajem się uzupełniały, ale i kontrolowały. Trzecim filarem w tak skonstruowanej siatce zbierania informacji był aparat polityczny PZPR, który również dysponował siecią aktywistów partyjnych. Dlatego też odniesienia do poszczególnych faktów czy nawet zjawisk możemy spotkać w kilku różnych zespołach. Korzystając z tych akt, zwłaszcza wytwarzanych przez funkcjonariuszy i urzędników niższego szczebla, należy mieć na uwadze, że były one sporządzane niejako na zamówienie władz zwierzchnich, często w poczuciu bezkarności i w atmosferze walki politycznej. Dlatego też są one pełne nieścisłości, często można spotkać ewidentny brak obiektywizmu, wynikające z fałszywych przesłanek analizy niektórych zdarzeń i oceny niektórych osób. Niemniej jednak jest to materiał wartościowy, o wyjątkowym charakterze.

Powyższa prezentacja zwraca uwagę tylko na podstawowe zagadnienia związane z zasobem archiwów państwowych odnoszących się bezpośrednio do prawie pięćdziesięcioletnich dziejów Kościoła Gorzowskiego. Bardziej szczegółowe dane o zespołach i ich zawartości można znaleźć w internetowych bazach SEZAM i IZA. Są one sukcesywnie uzupełniane w miarę postępów w opracowaniu zasobu.